

Sándor Iván

Paulóval a görög tengerparton (3.)*

Minden elképzelésemet feldúlva megjelenik a történetben egy idős férfi, akinek a (regény)létéről sejtésem sem volt.

Idevág néhány mondat Máraitól:

„Az öregember nem érez sürgető szükséglet megnézni csuklóján a karkötőórát. Nem kíváncsi megtudni, hogy fél három múlt öt perccel vagy hét óra lesz tíz perc múlva. Van a reggel, a nappal és az éjszaka. A többi közömbös. A vénség, mint a *black hole*, a gravitáció erejével magába húzza az időt.”

Volnának kételyeim, de rálapozok egy másik Márai-mondatsorra:

„20. század. A gyalázat, dögvész infernója és orgiája. És közben – és minden felett – valami csodálatos, tündöklő, emberfeletti.”

Mégiscsak nála is van, amikor az Idő „gravitációereje húzza magába, mint *black hole*”, mint évszázad-tapasztalat a vénség közönyét.

Ennek a tudásával lépett be a regénybe a Professor, szakmáját tekintve az antik világ filológusa.

A regényírás mesterségéhez az is hozzátartozik, hogy megérzed az *üres* helyeket, amelyeknek a „kitöltése” nélkül ingatag lehet az *egész*; hiteltelenné válik még az is, amit addig *igaz helyzetnek* (lelkiállapotnak, megszólalásnak-elhallgatásnak, illetve a mindezt kifejező nyelvnek) éreztél.

Az üres hely „kitöltésének” vágya hasonló a szerelmi vágyhoz. Ugyanúgy „önmaga” maradhat csak, tárgyának megtalálása nélkül.

A Professor alakot kapott, árnya rávetült az üres helyre, kapcsolatba került mindazokkal, akiknek a sorsa (tágabban a regény sorsa) mindeddig csak hézagos lehetett.

Már megírtam (ideiglenes címmel) az *Argoliszi-öböl* első fejezeteit. Már neki-vágott a regény három főszereplője (a Beszélő, Erika és Pauló, aki különben Pál), a három barát a regényutazásnak. Már a virtuális olvasó számára sem lehetett titok, hogy Pauló filmrendező, aki antik témájú forgatókönyvön dolgozik. Már tudtam, hogy képekben érzékeli a maga korát, az ezredforduló világát, nincsenek fogalomalkotó ambíciói, nem kenyerere a bölcséleti összegezés.

Számára (a regény számára is) itt van ama *üres hely*. Ugyanis ahhoz, hogy az öt sorsszerűen foglalkoztató probléma – az évezredek antik értékvilág működéskép-telensége az ezredfordulón – képekben megközelíthető legyen, meg kell jelenni a kérdéskör gondolkozástörténeti horizontjának, ami *természetesen* kívül van az ő alkatán-kompetenciáin.

* Az *Argoliszi-öböl* című regény munkanaplójából.

Professzorom foglalja el az üres helyet. Jól érzi ott magát. Felveszi a regény utazósebességét.

Más kihívás is ért közben. Elolvastam a *Pannonhalmi Szemlében* (2006/3.) Nádas Péter és Bazsányi Sándor dialógusát a szókratészi gondolkodás antik interpretációjáról, illetve a Platón *Lakomájáról* való különböző felfogásukról.

Mi volna, ha Professzorom – akit ugyancsak foglalkoztatnak regényalakként olyan kérdések, amelyekről Nádas és Bazsányi izgató párbeszédet folytat – reflektálná a dialógust?

Játékra is alkalmat ad az ilyen fikció, ugyanis szakmáján túl a személyiségéhez is hozzátartozna, hogy többet kell tudnia a Platónon át Szókratészig (vissza)vezető hatalmas bölcséleti tradícióról, illetve annak mai hatásáról-hatásatlanságáról – nemcsak Platónnál, annál is, aki megteremti őt.

Lehetséges, hogy egy alak bármiről többet tudjon, mint az, aki leírja? A regényírás egyik gyönyörű talánya ez. Jelentős feszültséget sűrít magába, hiszen persze, hogy nem lehetséges.

De csak első látszatra.

Ugyanis, ha a regényalak életképes, akkor olyan, írója által korábban el sem gondolt helyzetekbe kerülhet, amelyekben a más alakokkal való kapcsolataiban, érzéki-pszichés-szellemi kontextusaiban újabb hatások érhetik, ezeknek a reflektálási-önreflektálási ereje olyan ismereteket is előhívhat, amelyek korábban rejtve voltak.

Szélsőséges példa: figyeljük meg Beckett *Molloy*-ának utolsó mondatait (az alak monológjában).

„Egy hangról beszéltem, mely mondott nekem ezt-azt. Ebben az időben barátokoztam meg vele, ekkor kezdtem megérteni, mit akar... Megértettem és most is értem. De tán félreérttem. Nem ez a lényeg. A hang mondta, hogy írjam meg a jelentést. Mindez azt jelentené, hogy most szabadabb vagyok? Nem tudom. Majd meglátom. Akkor visszamentem a házba és leírtam: Éjfél. Az eső veri az ablakot. Nem volt éjfél. Nem esett.”

Molloy önreflexiójában megjelenik Beckett regényteremtő „reflexiója”, amelyhez (persze nem az alkotószándékon-technikán kívül) a molloy-i érzésvilágon, pszichén, szellemküzdelen „át” jut el-vissza önmagához. És a regénymegmunkálás transzparenssé teszi az alkotó és figurája „közötti” kapcsolat valamennyi rétegét. Mindent, ami az írói munka közben dinamizálódik, mindent, ami a regényalak léteiben „funkcionál”, magát a teremtőjét is új felismerések felé indítva a benne rejlő sajátos, nem csak rá méretezett többlettudásként.

Mert:

Ki írja le: „Éjfél.”?

Ki mondja azt, hogy „leírtam: Éjfél.”?

Ki írja-mondja: „Eső veri az ablakot.”?

Ki írja-mondja: „Nem volt éjfél. Nem esett.”?

Idetartozik a látás megváltozásának, a látásmódok elmozdulásának a kérdésköre, az ezredforduló gondolkodásának, történettudományának, művészetének egyik próbatétele.

Nagyon szép példa erre a Nádas–Bazsányi-dialógus. Segít ébren tartani a *valóságos*, a *legfontosabb* kérdésekre irányuló figyelmet a szimulációs káoszban. Nem azzal, hogy a beszélgetőtársak megfellebbezhetetlenül védik a magukét – Bazsányi önmagán is töpreng, Nádas megindítóan rigorózus –, hanem azzal, hogy a témájukra méltó euridicióval, körültekintéssel, s annak a hegeli intenciónak a figyelembevételével kérdezznek rá, mely szerint a szókratészi ironia a látszatok *mögötteseire* vetett pillantás.

A Professzort pályája újabb szakaszában az foglalkoztatja, hogy vajon már az antik társadalomban, a görög ötödik-nyolcadik században is volt-e hatóerejük azoknak az entitásoknak, amelyeket az európai gondolkodás évezredek át alapértékeknek tekintett. Továbbá: rekonstrukciójukra, illetve visszavetítéssel való megközelítésükre miféle tudományos metodikákkal lehet MA kísérletet tenni.

Fikcionáljuk, hogy elolvassa a Nádas–Bazsányi-dialógust. Hidegen hagyja őt a szerelmi vágy mint „szerelmi gesztus” és a (megszemélyesülő) „szerelmi tárgy” közötti különbözőség-hasonlóság feletti vita. Inkább a *valóságos* és a *lehetőséges* (a *Lakomában* és Szókratész „szerelmi tárgyaként” szereplő Alkibiádészre vonatkoztatandó) közötti különbözőség, illetve a lehetségesnek a valóságosba „átfejlődhető” metamorfózisa foglalkoztatja. Aminek során Bazsányi „megelőlegezi” (Alkibiádésznek) a jövőbeli bölcsesség esélyét; ironikusan bábáskodik egy lehetséges Alkibiádész megszületésében.

Érdekes az ilyen lehetőségben bizakodó következtetése, gondolja a Professor. Eszerint Szókratész „Alkibiádész szépségére vágyik és a tudás szerelmese lesz”. Mármint a lehetőségben való bizalomként érvényesíthető tudásé. Ámde Nádas Péter szerint ez a bizalom valamiféle krisztianizált szépségeszmény jegyében áll, miszerint Bazsányi ironiája „nem a látszat és valóság, nem a külső és belső dualitását és értékrendjét teszi kérdésessé, hanem az a kérdés ragad meg benne, hogy miként is bánunk a dualitásuk és értékrendjük realitásával... (s a kérdés, hogy) a lélek élesen látó szeme irányítja-e az értelmet vagy a megtagadhatatlan és alig szublimálható ösztönélet”. Hozzáteszi, hogy habár vitázó társa pedagógiai reményét nem látja sem tapasztalatai, sem az antik szerzők szerint indokoltnak, ez nem jelenti azt, hogy ne tudná érteni – mármint a reményét.

A Professor rendkívüli örömet talál a dialógus mélységében, s a felsorakoztatott érvek sokszínűségében. Azt gondolja, hogy a valóságos és a lehetséges, a reális és a metafizikai dimenziókat játékba hozva arról szól eme beszélgetés, hogy: mi az ember? mivé válhat(na)? Felteszi magának a kérdést, hogy (szerelmi) „vágy” és „tárgy” kapcsolatba hozhatóságakor vajon nem hozandó-e az antik értékrendszer és a ma kontextusában hasonlóképpen kapcsolatba az is, hogy a valamivé válás emberi *vágyának* működésképtelensége milyen összefüggésben van az „emberi tárgy” lelki-érzelmi-tudati állapotának átformalthatóságával-átformálhatatlanságával. Vagyis – mint Nádas felteszi – „ha Szókratésznek idővel sikerülne Alkibiádészt bármilyen tudásra rávezetnie”, akkor a megnemesedés csodás sikertörténete érvényesülne, s máris meglenne a gyógyír az „észveszejtő kudarcokra és fájdalomokra”.

A Professor kíváncsi Bazsányi válaszára. Nyugtázza, hogy a válaszoló felteszi magának is a kérdést: valóban hogyan szerethetek egy *lehetséges* valakit (mármint Szókratész a remélhetően fogékonnyá „fejlődő” Alkibiádeszt) úgy, hogy közben mindegyre a *valóságossal* nyúglódom? A Professzornak különben tetszik a fordulat, mert Bazsányi, némileg elszabadulva nagy témájától, eljut a ráismeréshez: Nádas „komor tónusú irodalomfelfogása felől az enyém tényleg könnyelműnek tűnik. Vagyis már régen nem egy szépirodalmi mű szereplője, a szép és buta Alkibiádesz lehetséges történetének egyikéről vagy másikáról van szó, és még csak nem is az ironikus Szókratész szerelmének határaitól, hanem a valósághoz való viszonyulás két lehetséges módjáról, az én ironikus gyávaságomról és Nádas szarkasztikus bátorságáról”.

Vagyis, gondolja a Professor, arról volna szó, amivel Bazsányi folytatja: a kérdés az, hogy „egyáltalán mi köze van a mi valóságos világunknak Alkibiádesz és Szókratész (valaha) valóságos világának egyik lehetséges ábrázolásához”.

Beírja ezt a jegyzetfüzetébe. De hozzát teszi: hasonlóképpen ahhoz, hogy mi köze van a mi valóságos világunknak a valahai mítoszvilágok ábrázolásában a mindent néző és semmit meg nem látó Iszméné sorsának ábrázoláshiányával teremtett *üres helyhez*, amit – gondolja a Professor – ez a fickó (mármint Pauló) a filmjével ki akar tölteni, hacsak rá nem megy a küzdelemben az élete.

Minekutána magunk mögött hagytuk a *Lakoma* dialógusai nyomán született szép mai dialógust, emlékeztethetünk rá, hogy Platón egy másik dialógusában, a *Menón*ban bemutatásra kerül a „kérdező tanítás” eljárása. Eszerint a tudás forrása a születést megelőző létezésben található; továbbá: a születéskor felejtünk, s az emlékezés technikája nem más, mint a visszaidézés munkája.

A felejtés-visszaidézés-emlékezés platóni ideája ugyancsak nem hagyja hidegen a Professzort. Már csak azért sem, mert ahhoz a második világháborút átélt nemzedékhez tartozik, amelyeknek a sorsába többféle módon is belejátszottak azok a történelmi események, amelyek az ezredfordulón amnéziába sülyedtek.

Ebben az összefüggésben a *Drága Liv*vel való kapcsolódást vélt felfedezni az *Argoliszi-öböl* kezdő fejezeteinek egyik olvasója. Emlékeztetnem kellett rá, hogy a regény három főszereplője (a Professor nem tartozik közéjük) az ezredforduló tájékán lép a negyvenes éveibe. A *Drága Liv*ben még az volt az egyik főkérdés, hogy ami megtörtént, az valóban „úgy volt-e”. A munkában lévő regényben a „volt” már *üres hely*. A három főszereplő a Liv nemzedéke *utáni* korosztályhoz tartozik. Számukra a Professor és az évjártáéhoz tartozók élete a talányok közé sorolódik.

Az Iszméné-regény felvillantását követő években megírtam a *Követést*. Megírtam a *Követés* munkanaplóját, a *Daniella a vonatont*, s benne azt, hogy: „Szeretném, ha némelyek számára a sorsukat megérintő, mások számára gyűlöletes lenne a regényem. Ez azt jelentené, hogy összetalálkoznak benne önmagukkal, rábízhatom őket egymás emlékezetére vagy feledésére.”

Mondhatnám úgy is, ily módon telítődnének a saját sorsuk feledésbe merült vagy megőrzött érzéseivel ama üres helyek.

Felidéző emlékezet; egykori osztálytársam, Krémer László Jeruzsálemből küldött leveléből: „...könyvedben a volt osztálytársak között mindenki a saját történetét látja...”

Az emlékezethiány eltörlése; Carl Lutznak, az 1944-ben tízezrek életét megmentő svájci alkonzulnak a Szálasi-korszakot Budapesten átélő, 1946-tól, nyolc-éves kora óta Lutz nevelt lányaként Svájcban lakó Agnes Hirschi leveléből:

„Sok mindent, amit átéltem, a regényedből értettem meg. Hiszen akkor csak hatéves voltam. A mai, Locarnó-i fejezetből, magamból értettem meg olyanokat, amikre soha nem gondoltam.”

A továbbélő hamis tudat; G. E. 1944-ben tizennégy éves kőszegi katonaiskolásként a Vannay-terrorcsapat futára, harcosa. Hatvan éve Nyugaton él, a *Követés*ben fikcionáltnak, a *Daniellában* név szerint is megjelenik: „Meg vagyok hatva (írja): ilyen sokat jelentek a számodra? Mint lidércnyomás ülök éjjelente a hasadon, mint gnóm Fuseli rémképén? Na te szegényke!... Ne félj, jó humorú, szelíd hadastyán lettem, nem hajítok lánggránátot az ablakodra... harcolgattunk a főváros védelmében...”

2006, Nemesgulács. Nyár.

Már délelőtt tíz órakor huszonöt fok meleg van.

Az öreg ház hatvancentis vert fala is csak némileg hűsít.

Tolonban vagyok, (regény)mondataim vezetnek az Argolíszi-öbölbe, a tengerpartra. Jegyzetek előkotorászása. A második kávé. Telefonok. A néhány perces munkaszünetekben hívom mindig a budapesti üzenetrögzítőt.

A tengerparton hagyom Paulót. Egyik kezemmel a kagylót, másikkal a kávéscsészét tartom. Nem ülök le.

Leülök.

Leteszem a kávéscsészét.

A rögzítőn ismeretlen női hang. Egyetlen mondat: ha ez az író telefonja, kérem hívja vissza (hétjegyű budapesti szám)...

Szünet. Hallom az üzenő mély lélegzetvételt.

Egyetlen szó még: Sonja.

Lehallgatom még egyszer. A mély lélegzetvételt is a név előtt. Felírom a telefonszámot.

Lehallgatom még egyszer.

Sonját több mint hatvan éve nem láttam. Nem tudok róla.

Így hozta a sorsunk.

Sonja a *Követés* Verája. Minden, ami a regényben 1944-ben Verával történik, habár regényalakként történik meg velem, *valójában* is megtörtént. Amiként velem is. Amiként tehát együtt, *kettőnkkel*.

Sonja annyira Sonja volt, hogy a folyóiratokban publikált első fejezetekben is Sonjaként szerepelt a szövegben.

De: Vera lett.

Bogdán László, aki „menetközben” a részpublikációkat olvasva szép esszét írt (a *Forrásban*) a készülő regényről, meg is említette zavaró momentumként, hogy a lányalak hol Sonja, hol Vera.

A regény közepe táján változtattam meg a nevet. Akkor már nyilvánvaló volt számomra, hogy a valóságos sorsunk negyvenötben (a túlélésünk után) ugyan szétvált, ám a regény kettős téridejéből – amelyben a Beszélő a jelenben követi a közel hatvan év előtti „nyomait” – nem hiányozhat Sonja. Egy regényben nem lehet „otthagyni” a múltban az egyik főszereplőt, miközben minden fontosabb szereplő – s a regény poétikájának, történetfűzésének éppen ez az egyik alapja – ott van a jelenben is.

De Sonja a tizennégy éves fiú, a regényalak sorsában csak „volt”. Ha „van”-ként is funkciót kap a regényjelenben, akkor a dokumentált és a fikcionált együttesét kell megformálni.

Mindaz, ami Sonjával a regényjelenben a kétezres években történik, fikció. Nem maradhatott tehát Sonja. „Visszamenőleg” is Vera lett.

Verával a jelen fikciójában erotikus események is történnek, miközben ezeket a részeket írtam, kiiktattam az emlékeimből Sonját.

De most ott az üzenete a telefonszámával a rögzítőn. Ott a hangja. Hatvan év múltán.

Akkor is megrázó lett volna a tizenharmadik évében ismert lányka hangját hetvennégy éves asszonyként hallani, ha nem állt volna közöttünk Vera.

Habár, s ezt különösnek éreztem, a hangján nem érződött az időmúlás. Olyannak éreztem, mint a hajdani hangját. Kissé fátyolosabb...

Olyannak éreztem Sonja hangját, mint Vera hangját.

Nem mondanám, hogy velem volt hatvan évig a hangja. De a *Követés* írása közben, előbb még Sonjaként, aztán már Veraként folyamatosan hallottam. Regényszólammá lett, s ebbe a szólamba simult bele a rögzítőre mondott néhány szó.

Járkáltam.

Megittam a kávé.

Tanácsatlan voltam.

Ha visszagondolok ezekre a perceimre, azt mondhatom: a valóságos, több mint fél évszázadnyi időmúlással birkóztak az érzéseim. Amiként a regény írásakor is, ám akkor volt több évnyi munkaidőtávom. Ezúttal percekbe sűrűsödött a küzdelem.

Tudtam, hogy mielőbb, netán azonnal fel kell őt hívnom.

A megválaszolhatatlan kérdés (hiszen csak ő tudja megválaszolni) is benne volt ebben a végzetes sűrűsödésben: mit szól Verához, aki „felerészben” nem ő, de akiben mégis önmagára kellett ismernie, hiszen mi másért is keresett volna meg hatvan év múltán.

Köszönöm...

Ez volt az első szava.

Úgy mondta csendesesen, némi alázattal, hogy a hangjában megláttam a tekintetét. Olyan tekintetet, amit sohasem láthattam, ám mégis el tudtam képzelni. Egy hozzám hasonló korú asszony szelíd tekintete volt a hangja – benne a lányka egykori pillantása.

Tudtuk úgy folytatni a beszélgetést, mintha azok maradtunk volna, akik voltunk, egy leányka és egy kamasz fiú, ám mégis azok vagyunk: akik...

Köszönöm, hogy olyan szépen írtál, így mondta, az unokatestvérkéimről... soha nem tudtam őket elfelejteni...

A regény hatodik fejezetében a Munkácsy Mihály utcai gyermekotthonból a gettó felé terelik a menetünket. A Király utcában haladunk. Fogom Vera kezét. Előttünk a kicsik csoportja, közöttük Edo és Judi, Sonja, így kell írnom, holott Verát kellene írnom, unokatestvérkéi. A regényben leírom, hogyan találom meg a pillanatot, amikor Verát magam után rántva kiszökünk a menetből... Sonját magam után rántva.

Edóért és Judiért semmit nem tehattunk.

Minden bizonnyal a mélytudatban tovább élt az egykori tehetetlenségem hosszú évtizedeken át. Így került be a regénybe Judi tekintete:

„Ahhoz, hogy felidézhessem az arcát, messzire kell visszajutnom. A leírás akkor találja meg a méltóságát, ha megjelenik benne az elmondhatón, a megőrizhetón túli. Ha Judi arcát megpróbálom magam elé képzelni, tovább kell jutnom a Király utca, Hársfa utca és Körút közötti szakaszán, ahol Vera kiáltására visszafordul, el kell jutnom a negyvennégyes nyári délutánig, amikor az Amerikai út 78. építőanyagokkal teli udvarán egy téglarakáson ülve először megcsókoltuk egymást Verával és azonnal szétrebbentünk, Judi a cementcsokkok felől szaladt felénk, kezében azzal a forgóval, aminek papírrózsáját mi ketten vágtuk ki ollóval, s miközben rajzszöggel egy hurkapálcára erősítettük, összeért a karunk, Judi szaladt, a szélben forgott a papírrózsa, az örömtől kipirult az arca, Vera felkapta, magához ölelte, aztán kézen fogva szaladtak tovább, Judi öröme így hozzátartozott a csókhoz, a borzongás is, ami utána átjárt, miközben ők kacagva futkároztak, évtizedekkel később jelent meg először Judi arca az emlékeimben, egy másik arc hívta elő, ugyancsak lánykéé volt, habár nála idősebb lánykéé, Bergman *Varázsfuvola* filmjében a Madonnához hasonló arc, amint feszülten követi a történetet, boldog, izgatott, szinte azon az arcon szólalt meg a zene, amely Mozartnál is, Bergmannál is önmagánál többet, *valaminek* a tudását fejezte ki, ámulatot afelett, hogy az életről mi mindent lehet megismerni, szorítom Vera kezét, figyelem a fegyveres kísérőket, el kell vonnom a figyelmemet Judiról, meg kell tennem, nem tudhatom, hogy ezért pecsételődik belém a tekintete.”

Köszönöm, mondja Sonja.

Soha nem tudtam őket elfelejteni, mondja.

A szöveg, érzem, elvégezte (volna) a feladatát?

Soha, soha nem tudtam beszélni arról sem senkinek, ami velem akkor történt, mondja Sonja.

Férj, három gyerek, öt unoka... soha, egyiküknek se, mondja.

Nem tudok a beszélgetés után visszaülni az íróasztalhoz.

Berlin. Október. Az Unter den Lindenen alig sárgulnak a falevelek. A Spreen úszó kishajókon napoznak a turisták.

A Grosse Hamburger strasse 30. előtt a járdába süllyesztett kőlapkán felirat: Emanuel Fink, 1871–1942, Regina Fink, 1892–1942.

Itt ölték meg őket.

Több ilyen kőlapka van Berlinben. Más német városokban is. Rálépsz, megtaposod, dolgozhat az emlékezet, dolgoznia kell.

Elég nagy falra erősített kőtábla, hatalmas kereszttel a középkori parlament műemlék múzeumában: Emlékezés és bocsánatkérés Coventryért. Az aláírók: Erzsébet anyakirálynő és Richard von Weizsäcker német elnök – 1990.

Coventryt 1940-ben tették a föld színével egyenlővé a német bombázók. Öt évvel később Drezdát ugyanígy az angol bombázók. Az első a csapás volt. A második a *visszacsapás*. Ahogy a háborúban...

Az utóbbit mifelénk az emlékezettan mintha jobban őrizné.

A német elnök és az angol anyakirálynő az ilyen megtévesztő emlékezettanokkal fordult szembe.

Márait is megérintette – miként az első idézetből látható – az Idővel szembeni közömbösség. De – amiként a második idézet bizonyítja – túllépett a maga közönyén azzal a felismerésével, miszerint a huszadik század *egyszerre* volt az infernó és a csodálatosan emberfeletti százada.

Ő még a közönyön túlemelkedni próbáló humanista kultúrából üzent. Még Camus is, talán Beckett is. A huszonegyedik században jelentős, a (rá)látás megváltozását kívánó elmozdulások történnek. Ez határozza meg Pauló érzéseit is, a Professzorom gondolatait is. Ez a látásváltozás irányítja a figyelmüket Iszménére. Ez irányítja a figyelmünket Nádas és Bazsányi dialógusának továbbgondolásával a „lehetséges” és a „valóságos”, az egykori és a mai kapcsolódásaira. Aminek része Krémer Laci, Agnes Hirschi, Galántay Ervin üzenete, az anyakirálynő, a német elnök, Sonja (más-másféle) emlékezete.

Nem kizárható, hogy a Periklész-kor alkonyán sem Oidipusz vagy Antigoné, hanem Iszméné modellizálhatta a korszaktudatot. A felelethiányok nyomán támadt üres helyet arra a máig napirenden tartandó ontológiai-históriai kérdésre: mit vált ki belőlünk, mi a viszonyunk ahhoz, ami velünk történik.